

Žan-Batist
Andrea

BDETI
NAD
NJOM

Prevela sa francuskog
Anđa Petrović

■ Laguna ■

Naslov originala

Jean-Baptiste Andrea

VEILLER SUR ELLE

Copyright © L'Iconoclaste, 2023

Published by arrangement with Lester Literary Agency &
Associates and BAM Literary Agency (Paris)

Translation copyright © 2024 za srpsko izdanje, LAGUNA

Za Berenisu

Bilo ih je trideset dvojica. Trideset dvojica koji su onog jesenjeg dana 1986. još živeli u opatiji, na kraju puta na kojem bi pobledeli oni što njime krenu. Za hiljadu godina ništa se nije promenilo. Ni strmina puta ni njegova vrtoglavost. Trideset dva krepka srca – kakva i treba da budu kada se živi iznad vrtoglave provalije – trideset dva tela koja su takva bila i u svojoj mladosti. Kroz nekoliko sati biće ih jedno manje.

Braća stoje u krugu oko onoga koji odlazi. Bilo je dosta tih krugova, dosta pozdrava otkada Sakra uzdiže svoje zidove iznad njih. Bilo je svakako i lepih trenutaka, sumnji, odupiranja tami koja dolazi. Bilo je i biće i drugih odlazaka, oni ih strpljivo čekaju.

A ovaj samrtnik nije kao drugi. Jedini on na ovom mestu nije izgovorio zavet. Pa ipak, dopustili su mu da tu ostane četrdeset godina. Kad god bi bilo neke rasprave, pitanja, stizao bi čovek u crvenoj odori, nikada isti, da preseče. *On ostaje*. On je deo tog mesta, baš kao i samostan, njegovi stubovi, romanski kapiteli za čiju se dobru konzervaciju dosta duguje njegovom talentu. I zato, ne žalimo se, plaća on u naturi za svoj boravak.

Samo mu se šake vide ispod mrkog vunenog pokrivača, sa obe strane glave, kao detetu od osamdeset dve godine

obuzetom košmarom. Koža mi je žuta, samo što ne pukne, kao papir zategnut na uglovima. Čelo sjajno, voštanog izgleda zbog jake groznice. Jednog dana morala je snaga da ga napusti. Šteta što nije odgovorio na njihova pitanja. Čovek ima prava na svoje tajne.

Uostalom, njima se čini da znaju. Ne sve, ali ono glavno. Mišljenja se ponekad razilaze. Da zavaraju dosadu, ljudi se prepuštaju brbljarijama. To je neki kriminalac, raspop, politički izbeglica. Neki kažu da ga tu drže na silu – ali ta priča ne stoji, jer su ga viđali da odlazi i vraća se – drugi tvrde da je on tu zbog sopstvene bezbednosti. A najomiljenija i najtajnija verzija, jer romantizam ovamo ulazi samo prokrijumčaren: on je tu da bi bdeo nad *njom*. Njom koja čeka, u svojoj mermernoj noći, nekoliko stotina metara od male ćelije. I koja strpljivo čeka već četrdeset godina. Svi kaluđeri Sakre su je videli jedanput. Svi bi voleli da je vide ponovo. Dovoljno bi bilo zatražiti dozvolu od oca Vinčenca, starešine, ali malo je onih koji se usuđuju da to učine. Možda iz straha od nečistih misli koje se javljaju, kako kažu, kod onih koji joj se suviše približe. A nečistih misli kaluđeri imaju mnogo i one ih progone, usred noći, kroz snove sa anđeoskim licem.

Samrtnik se otima, otvara oči, zatvara ih. Jedan od braće se kune da je u njima video radost – vara se. Stavljaju mu vlažnu krpu na čelo, na usne, pažljivo.

Bolesnik se još jedanput promrda i sada se svi slažu.

On pokušava da nešto kaže.

Razume se da pokušavam da kažem nešto. Video sam čoveka kako leti, sve brže, sve dalje. Video sam dva rata, narode kako propadaju, brao sam pomorandže na Bulevaru Sanset, a vi ne verujete da imam o čemu da vam pričam? Oprostite, nezahvalan sam. Vi ste me odenuli, hranili ste me onda kada niste imali ništa ili tako malo, kada sam odlučio da se sakrijem među vas. Ali suviše dugo sam ćutao. Zatvorite prozorske kapke, smeta mi svetlost

Nemiran je. Zatvorite kapke, dragi brate, izgleda da ga svetlost uznemirava.

Senke na suprotnom zidu bdiju nada mnom, na suncu Pijemonta, glasovi se utišavaju pred dolazak sna. Sve je brzo stiglo. Još pre nedelju dana viđali su me u povrtnjaku, ili na merdevinama, uvek je bilo ponešto da se popravi. Usporen starošću, ali pošto se niko ne bi na mene kladio kada sam se rodio, bilo je razloga za divljenje. A onda jednog jutra, nisam mogao da ustanem. U pogledima sam čitao da je došao red na mene, da će se uskoro oglasiti posmrtno zvono i da će me odneti u mali vrt naspram brda, tamo gde rastu bulke na vekovima opata, iluminatora, pojaca i crkvenjaka.

Njemu je veoma loše.

Prozorski kapci škripe, ovde sam četrdeset godina i uvek su škripali. I najzad, tama. Mrak kao u bioskopu – video sam ga kako nastaje. Prazan vidik, najpre ništa. Zaslepljujuća ravnica koju moje sećanje, pošto je uporno gledam, nastanjuje prilika-ma koje postaju gradovi, šume, ljudi i životinje. Oni se kreću, zaustavljaju se pred pozornicom, to su moji glumci. Raspoznajem neke od njih, nisu se promenili. Oni uzvišeni i smešni, pretopljeni u istom kazanu, nerazdvojni. Moneta tragedije je retka legura zlata i bofla.

U pitanju je samo nekoliko sati.

Tek nekoliko sati? Ne zasmejavajte me. Odavno sam ja mrtav.

Još jednu svežu oblogu. Kao da se smirio.

Ali otkada to mrtvi ne mogu da pričaju o svom životu?

Frančeze. Uvek sam mrzeo taj nadimak, mada su mi davali i mnogo gore. Sve moje radosti, sve moje drame su iz Italije. Potičem iz kraja gde je lepota u opasnosti, zaspi li na pet minuta, ružnoća će je zaklati bez milosti. Geniji se ovde rađaju kao korov. Pevaju kao što i ubijaju, crtaju kao što varaju, vode pse da mokre na zidove crkava. Nije tek tako jedan Italijan, Merkali, dao svoje ime skali snage rušenja, onoj jačine zemljotresa. Jedna ruka ruši ono što je druga izgradila, a doživljaj je isti.

Italija, kraljevstvo mermera i đubreta. Moja zemlja.

Ali činjenica je, rođen sam u Francuskoj 1904. godine. Moji roditelji su napustili Liguriju u potrazi za srećom, petnaest godina ranije, tek što su se uzeli. A umesto sreće, dobili su naziv „Ritali“, pljuvali su ih, rugali im se kako izgovaraju *r* – iako, koliko ja znam, reč *rouler* počinje glasom *r*. Moj otac je za dlaku izbegao rasističke nemire iz 1893. godine u mestu Eg-Mort, a dvojica njegovih prijatelja su tamo ostala: čestiti Lučano i stari Salvatore. I nikada nisu pomenuti bez tih prideva.

Porodice su zabranjivale deci da govore jezikom svoje zemlje da ne bi „bili Ritali“. Ribale su ih sapunom iz Marselja u nadi da će im izbeliti kožu. Ali ne i porodica Vitalijani. Mi

smo govorili italijanski, hranili se na italijanski način. Razmišljali smo italijanski, dakle, u superlativima, pri čemu je smrt često prizivana, suze obilno lile, a ruke retko bile besposlene. Proklinjali smo koliko smo i solili. Naša porodica je bila pravi cirkus i mi smo se time ponosili.

Godine 1914. francuska država, koja se tako malo trudila da zaštititi Lučana, Salvatorea i ostale, izjavi kako je moj otac „bez ikakve sumnje dobar Francuz, dostojan da bude regrutovan“, tim pre što ga je neki činovnik, greškom ili iz šale, podmladio za deset godina prilikom prepisivanja uverenja o rođenju. Otišao je neraspoložen, bez cveća na pušci. I njegov otac je izgubio život u pohodu iz 1860. Deda Karlo je osvajao Siciliju sa Garibaldijem. Ali nije njega ubio metak burbonaca, nego neka prostitutka sumnjive higijene u luci Marsala, podatak koji se u porodici prećutkivao. On je svakako bio mrtav i poruka je bila jasna: rat ubija.

Ubio je mog oca. Jednog dana dođe žandarm u radionicu iznad koje smo stanovali u dolini Morijen. Moja majka ju je otvarala svakog dana s nadom u neku porudžbinu koju bi njen muž mogao obaviti kad se vrati – mora se svakako pre ili kasnije vratiti klesanju kamena, popravkama odvodnih kanala, izgradnji česama. Žandarm napravi prigodan izraz, načini se još ožalošćenijim kada mene vide, nakašlja se, objasni kako je to bila granata, i eto. Kada ga majka, veoma dostojanstvena, upita kada će njegovo telo biti doneto, on zamuca, objasni da ima konja na bojištu, drugih vojnika i ne samo jedna granata, bilo je gubitaka i, najzad, ne zna se uvek ko je bio ko, pa čak ni šta je bilo čovek, a šta konj. Majka pomisli da će on zaplakati, ponudi mu čašu amaro braulja – nisam nikad video da ga je neki Francuz popio bez grimase – a sama je plakala tek nekoliko sati kasnije.

Naravno, ne sećam se ja svega toga, ili jedva. Poznate su mi činjenice i obnavljam ih uz dodavanje nešto boja, onih boja koje mi se sada slivaju kroz prste u ćeliji u kojoj se nalazim već

četrdeset godina na brdu Pirkirijano. Još i danas – bar još do pre nekoliko dana kada sam za to bio sposoban – govorim loše francuski. Nisu me zvali *Frančeze* od 1946. godine.

Nekoliko dana posle posete žandarima, majka mi objasni da u Francuskoj ona ne bi mogla da mi obezbedi obrazovanje kakvo mi je potrebno. Stomak joj se već zaobljavao od nekog brata ili sestre koji se nikada neće roditi – u svakom slučaju ne živi – pa me je obasula poljupcima objašnjavajući mi da me šalje za moje dobro, da me šalje u zavičaj zato što veruje u mene, zato što vidi moju ljubav prema kamenu, iako sam mlad, jer ona zna da sam sposoban za velike stvari i da mi je zato dala takvo ime.

Od dva tereta moga života, moje ime je bez sumnje bilo lakše za nošenje. A ja sam ga ipak zaista mrzeo.

Majka je često silazila u radionicu da gleda muža kako radi. Shvatila je da je trudna kada me je osetila da podrhtavam na udarac sekača kamena. Do tog trenutka nije štedela napora, pomagala je ocu da premešta ogromne blokove, što možda objašnjava dalje događaje.

– On će biti vajar – najavila je.

Moj otac progundā, odgovori joj da je to gadan zanat u kojem se ruke, leđa i oči troše mnogo brže nego kamen i da, ako čovek nije Mikelandelo, treba da ga izbegava.

Majka klimnu glavom i odluči da mi dá podsticaja unapred. Ime mi je Mikelandelo Vitalijani.

Svoju zemlju sam otkrio u oktobru 1916. godine u društvu jednog pijanca i jednog leptira. Pijanac je poznao moga oca, izbegao mobilizaciju zahvaljujući stanju svoje jetre, ali sled događaja navodi da se pretpostavi kako ga ciroza ne bi štitila još dugo. Mobilisali su decu, stare, sakate. Novine su tvrdile da dobijamo rat, da će Švabe uskoro biti stara priča. U našoj zajednici, pristupanje Italije saveznicima prethodne godine, primljeno je kao obećanje pobeđe. Oni što su se vraćali sa fronta pevali su drugu pesmu, za one koji su još imali želje da pevaju. *Ingeniere* Karbone koji je kao i ostali Ritali strugao so u mestu Eg-Mort, zatim otvorio bakalnicu u Savoju, gde je ispijao dobar deo svojih zaliha vina, najzad je odlučio da se vrati. Ako mora da crkne, neka to bude u svojoj zemlji, usana rumenih od vina montepulčano, ne bi li ga prošao strah.

Njegov zavičaj je bio Abruco. Bio je ljubazan i prihvatio da me usput odvede stricu Ciju Albertu. Uradio je ovo zato što me je malo sažaljevaao, kao i, čini mi se, zbog očiju moje majke. Materinske oči su uvek posebne, ali moja majka je imala zenice neobične plave boje, gotovo ljubičaste. Izazvale su one više puta tuče, dok moj otac nije u tome zaveo red. Kamenorezac

ima opasne šake, ni ja ne tvrdim drugačije. Pa se konkurencija brzo smirila.

Majka je lila krupne ljubičaste suze na peronu železničke stanice u Modani. Stric Alberto, takođe kamenorezac, staraće se o meni. Ona se klela da će mi se brzo pridružiti, čim proda radionicu i zaradi nešto novca. Radi se o nekoliko nedelja, najviše nekoliko meseci – a trebalo joj je dvadeset godina. Voz zastanja, izbaci crni dim čiji ukus još i danas osećam, i odnese nakresanog *ingenierea* i majčinog jedinog sina.

Neka priča ko šta hoće, ali kad imaš dvanaest godina tuga ne traje baš dugo. Nisam znao kuda ide onaj voz, ali sam znao da nisam nikad putovao vozom – ili se toga bar ne sećam. Uzbuđenje brzo ustupi mesto tuzi. Sve se događalo isuviše brzo. Tek što bih se zagledao u neku pojedinost, neku jelu, kuću, sve bi smesta nestajalo. Predeo nije stvoren da se kreće. Osećao sam se nelagodno, hteditoh da se požalim *ingeniereu*, ali on je već hrkao otvorenih usta.

Srećom, tu je bio leptir. Ušao je na stanici Sen-Mišel-de-Morjien, stao na okno, između brda koja su promicala i mene. Posle kratke borbe sa staklom, on odustade i više se nije pomicao. Nije to bio neki lep leptir, od onih čuvenih po bojama i zlatu, koje ću viđati kasnije u proleće. Tek običan leptir, siv, pomalo plavičast ako se pogleda zažmirivši jako, noćni leptir omamljen danom. Htedoh u jednom trenutku da ga malo mučim, kao što rade dečaci mojih godina, a zatim pomislih, ako ga budem uporno gledao, taj jedini miran element u razbesnelom svetu, proći će me muka. Leptir ostade tu još satima, a poslala ga je neka prijateljska sila da me zabavi i to je možda bilo moje prvo predosećanje, pošto zaista ništa nije onako kako izgleda, da leptir nije samo leptir nego jedna priča, nešto ogromno šćućureno u sasvim malom prostoru, što će potvrditi prva atomska bomba nekoliko decenija kasnije, a možda još i više, a što ja ostavljam, umirući u prizemlju najlepše opatije u zemlji.

* * *

Kada se *ingeniere* Karmone probudi, objasni mi svoj plan, pošto ga je imao. Bio je komunista. *Znaš li šta je to?* Čuo sam više puta uvrede u zajednici, tamo u Francuskoj, pa smo se uvek pitali da li je taj i taj to bio. Odgovorih: „Uh, naravno, to je čovek koji voli ljude.“

Ingeniere se zasmija. Da, na neki način, komunista je čovek koji voli ljude. „Uostalom, nema lošeg načina da se ljudi vole, da li razumeš?“ Nisam ga nikad video tako ozbiljnog.

Porodica Karmone je imala neku zemlju u provinciji Akvila kojoj je geografija učinila dve nepravde. Jedna je što je to jedini deo oblasti Abruco koji nema prilaz moru. Druga, zemljotresi su je pustošili u redovnim razmacima, kao i Liguriju mojih predaka, s tom razlikom što ova nevaljalica Ligurija ima pristup moru.

Njegovo imanje je imalo povoljan pogled na jezero Skano. *Ingeniere* je planirao da izgradi jednu kulu podignutu na džinovske kuglične ležajeve i da tu nastani proletere iz tog kraja, sve za skroman zakup koji bi mu omogućio da pristojno živi – s tim što bi kao dobar komunista, za sebe zadržao poslednji sprat. Zahvaljujući dvema konjskim zapregama koje bi se smenjivale svakih dvanaest sati, građevina bi se okretala oko sebe same čitavog dana. Svi stanari bi tako bez izuzetka, bez profitera i bez eksploatisanih, jedanput dnevno uživali u pogledu na jezero. Možda bi struja jednog dana zamenila konje, mada je Karmone tvrdio da ona bez sumnje nikad neće stići tako daleko. Ali on je voleo da sanja.

Kuglični ležajevi bi takođe imali prednost ako bi se dogodio zemljotres i razdvojilo tle. U slučaju zemljotresa jačine dvanaest stepeni po Merkalijevoj skali – od njega sam saznao to ime – njegova građevina ima trideset odsto više izgleda da odoli od obične. Trideset odsto ne izgleda mnogo, ali ni dvanaest stepeni nije baš za potcenjivanje, objasni on kolutajući krupnim očima, to je veoma snažan potres.

Prepustio sam se polusnu, očiju prikovanih za svog leptira, dok mi je *ingeniere* nežno objašnjavao kako funkcionišu rušenje.

Italija i ja smo se prilikom prvog susreta zagrlili kao stari prijatelji. U žurbi da izađem iz voza na stanici u Torinu, sapleo sam se na pragu i sleteo raširenih ruku na peron. Ostao sam za trenutak ležeći, i ne pomišljajući da plaćem, blažen kao pop na rukopoloženju. Italija je mirisala na kremen. Italija je mirisala na rat.

Ingeniere odluči da uzme fijaker. Bilo je to skuplje nego ići peške, ali moja majka mu je poverila novac u kovertu i: „Kao što vino treba da se popije“, objavi on, „i novac treba da se potroši, uostalom, hajdemo da kupimo jedan firtalj crnog sa Poa pre nego što krenemo, ako hoćeš.“

Hteo sam, rado, oduševljen onim što sam otkrio: vojnici na odsustvu, vojnici koji odlaze, nosači, kondukteri voza, pa čitava gomila slabovidih ljudi čija je uloga ili namera delovala tajanstveno klinicu kao što bejah ja. Ja nikad u životu nisam video slepe ljude. Imao sam utisak da dobronamerno uzvraćaju moje uporne poglede, kao da mi kažu *ti si naš*. Možda su gledali baš u plavu čvorugu koja mi se pojavila nasred čela. Išao sam kroz šumu nogu, blažen, obuzet drugim mirisima: kreozotsko ulje i koža, metal i topovi, mirisi sumraka i bojnog polja. A čuo se i zvuk, lupa gvožđa. Škripalo je, zavijalo, udaralo, konkretna muzika koju sviraju nepismeni, daleko od sala u kojima bi se bezosećajni uglednici tiskali jednog dana kako bi izgledalo da je poštuju.

I ne znajući, našao sam se usred futurizma. Svet je bio sav užurban, u pokretu, pa vozovi, poslovi, razmena imovine ili saveza. Međutim, svi ti ljudi, sva ta gomila kao da se odupirala. Tela su bila užurbana, hrlila su vagonima, rovovima, ogradi od bodljikave žice. Ali između dva pokreta, dva poleta, nešto je vrištalo *hoću da živim još malo*.

Kasnije, kada otpoče moja karijera, jedan kolekcionar mi ponosno pokaza svoju poslednju nabavku, futurističku sliku *Pobuna (La Révolte)*, Luiđija Rusoloa. Bilo je to u Rimu, oko tridesete godine, čini mi se. Čovek je sebe smatrao prosvetljenim ljubiteljem apstraktne umetnosti. A bio je budala. Onaj ko nije bio na stanici Porta Nuova, ne može da shvati to delo. Niko ne može da razume da ono nema ničeg apstraktnog. To je figurativna slika. Rusolo je slikao ono što nam je pucalo pred očima.

Nijedno dete od dvanaest godina, očigledno, to ne izražava takvim rečima. Tog trenutka sam se zadovoljavao da gledam oko sebe, razrogačenih očiju, dok je *ingeniere* gasio žed u prčvarnici na kraju perona. Ali, sve sam *video*. Znak, ako je potreban još neki, da baš nisam bio kao svi drugi.

Krenuli smo sa stanice po slabom snegu. Tek što smo izišli, a jedan karabinijer se pojavi i zatraži da vidi moja dokumenta. Ne i mojeg saputnika, samo moja. Prstima ukočenim od hladnoće i crvenoga vina s Poa, *ingeniere* Karmone mu pruži svoju propusnicu. Onaj me je gledao sa sumnjičavim izrazom, s izgledom koji je morao da „navlači“ na sebe svakog jutra radi posla i uveče ga odlagao, osim ako s njim nije bio rođen.

– Ti si mali *Frančeze*?

Nisam voleo da me zovu „Francuz“. Još manje sam voleo da me zovu „mali“.

– Mali *Frančeze* si ti, *cazzino*, šljokuri.

Karabinijer se zamalo nije zagrcnuo, *cazzino* je bila omiljena uvreda iz zadnjih dvorišta na kojima sam ja odrastao, a karabinijeri nisu izabrali posao na kojem se nose one lepe uniforme, da bi neko vređao veličinu njihove muškosti.

Kao dobar inženjer, *ingeniere* izvuče koverat moje majke iz džepa i podmaza točkove koji su zaribali. Onda smo mogli da krenemo. Odbio sam da se popnem u fijaker, pokazah na

tramvaj. Karmone opsova, pogleda u neku mapu, postavi nekoliko pitanja, ustanovi da nas tramvaj neće ostaviti predaleko od mesta na koje treba da stignemo.

Sa zadnjicom na drvenoj klupi, prođoh kroz prvi veliki grad u svom životu. Bio sam srećan. Izgubio sam oca, nisam znao kada ću opet videti majku, ali da, bio sam srećan i opijen svim onim što je tek bilo preda mnom, tom velikom budućnošću koju treba da savladam, da isklešem po svojoj meri.

– Jelte, *sinjor* Karmone?

– Da?

– Šta je to elektricitet?

On me pogleda zaprepašćeno, učini se kao da se seća da sam prvu deceniju života proveo u nekom selu u Savoju, iz kojeg nisam nikad izlazio.

– To ti je ovo, dečko.

On pokaza jednu svetiljku iznad koje je bila lepa zlatasta kugla.

– Znači, nešto kao sveća?

– Ali koja se nikad ne gasi. To elektroni kruže između dva komada uglja.

– A šta je to elektron? Nešto kao vila?

– Ne, to ti je nauka.

– A šta je to nauka?

Pahuljice su lepršale, lake kao devojačka haljina. *Ingeniere* odgovori na moja pitanja bez nestrpljenja i snishodljivosti. Uskoro prođosmo pokraj neke ogromne građevine u izgradnji: Lingoto, gde će se *Fijatovi* automobili, nekoliko godina kasnije, penjati zavojitom trakom prema krovu na kojem će se točkovi okrenuti prvi put posle sklapanja – mehanička Sakra Svetog Mihaila. Pojaviše se naselja, putevi ustupiše mesto pistama, tramvaj se zaustavi na nekoj čistini koja je ličila na polje. Trebalo je da pređemo poslednja tri kilometra peške. Ja sam zahvalan tom tipu, Karmoneu, što me je pratio tako daleko, uprkos hladnoći, u loše doba godine. Išli smo po blatu i ja sam zamišljao da u njegovom sećanju već i oči moje majke

počinju da blede i da mu se čine manje ljubičastim. Ali on me je nepokolebljivo doveo do vrata Cija Alberta.

Trebalo je dugo pritiskati zvono i nekoliko puta lupati na vrata dok se Alberto ne smilova da otvori, obučen u neku prljavu majicu. Zamučene oči kao u *ingenierea*, išarane crvenim žilicama: obojica su gajila neumerenu ljubav prema rakiji. Moja majka mu je pisala da najavi moj dolazak, pa nije trebalo mnogo šta da se objašnjava.

– Evo vašega novog šegrta, Mikelandela, sina Antonele Vitalijani. Vašeg sinovca.

– Ja ne volim da me zovu Mikelandelo.

Cio Alberto spusti oči na mene. Pomislih da će me pitati kako volim da me zovu, na šta bih odgovorio „Mimo“. Nadimak kojim su me roditelji oduvek zvali, nadimak koji će me pratiti sledećih sedamdeset godina.

– Al' ja ga neću – reče Alberto.

Ja sam i ovog puta zaboravio jednu pojedinost. Pošto je to samo pojedinost.

– Ne razumem. Mislio sam da je Antonel... da vam je go spođa Vitalijani pisala, i da je to prihvaćeno.

– Pisala mi je. Ali ja neću takvog šegrta.

– Ali zašto?

– Zato što mi niko nije rekao da je on kepec.

Jes' to mali problem, ocenila je stara Roza, susedka koja je porađala svoju majku jedne olujne noći. Peć je pucketala, podsticana suprotnim vetrom, zbog paklene promaje zidovi su se crveneli. Neke starije žene iz kraja koje su došle da prisustvuju događaju, radoznale da osmotre to krepko telo o kojem su sanjari njihovi muževi, odavno su pobegle krsteći se i mrmljajući *to je đavo*. Stara Roza, neustrašiva, nastavljala je da pevuši, da briše, da hrabri. Kolera, hladnoća, naprosto nesreća, nož koji ne bi bio potegnut da je neko manje pio, uzimali su joj decu, prijatelje, muževe. Ona je bila stara, bila je ružna, nije imala šta da izgubi. Đavo je nju ostavljao na miru, umeo je da raspoznava izvor nedaća. Imao je on lakši plen.

Jes' to mali problem, eto, reče ona izvlačeći me iz utrobe Antonele Vitalijani. I sve je kazano tom reči, *mali*, onome ko me je video, jasno je bilo da ću ostati manje ili više *mali* čitavog života. Roza me spusti na svoju iscrpenu majku. Otac ustrča sve po četiri stepenika, Roza je kasnije pričala da je nabrao obrve kada me je video, gledao oko sebe s izrazom kao da traži nešto drugo, svog pravog sina umesto ove prilike, zatim klimnu glavom, *vidim, to je to*, kao da je u srcu kamenog bloka udario

po skrivenoj pukotini koja je poništila rad od nekoliko nedelja. Ne može se za to kriviti kamen.

A u stvari, kamenu se pripisa ta moja različitost. Moja majka nije umela da se odmara, prenosila je ogromne blokove kamena u radionici, da bi se od toga postideli snagatori u kraju. Siroti Mimo, ako je verovati susetkama, ispaštao je zbog toga. „To je ahondroplazija“, reći će kasnije. Tako su mene zvali „osobom malog rasta“ što, pošteno govoreći, nije ništa bolje od „kepec“ Cija Alberta. Objašnjavaće mi se kako me moj mali rast ne definiše. Ako je to tačno, zašto se uopšte govori o mom rastu? Nisam nikad čuo da se govori o nekoj osobi „srednjeg rasta“.

Nisam ja nikad ništa zamerao svojim roditeljima. Ako me je kamen načinio takvim kakav sam, ako je na delu bila crna magija, ona me je i opteretila onim što mi je uzela. Kamen je meni uvek govorio, svaki kamen, krečni, metamorfni, čak i nadgrobni, jedan od onih na koje ću uskoro leći da bih slušao priče ljudi koji pod njima leže.

– Nije bilo tako predviđeno – promrmlja *ingeniere*, lupkajući se po ustima prstom u rukavici. – Nezgodno je to.

Sada je padao gusti sneg. Cio Alberto sleže ramenima, htede da nam zalupi vrata pred nosom. *Ingeniere* ih zaglavi nogom. Onda iz unutrašnjeg džepa starog krznenog kaputa izvuče koverat moje majke i pruži ga stricu. Tu je bila skoro sva ušteđevina porodice Vitalijani. Godine života u inostranstvu, težak rad, koža izgorela od sunca i soli, novi pokušaji, godine mermerna pod noktima, ponekad uz trunku one nežnosti od koje sam se i ja rodio. Zato su one prljave i izgužvane novčanice bile dragocene. Da bi Cio Alberto malo odškrinuo vrata.

– Ova suma je za malog. Mislim za Mima – ispravi se on pocrvenevši. – Ako se Mimo slaže da vam se dâ, onda on više neće biti šegrt, nego ortak.

Cio Alberto lagano potvrdi.

– Hm, ortak.

Još je oklevao. Karmone je čekao što je više mogao, zatim uzdahnu, pa iz svog zavežljaja izvadi jednu kožnu vrećicu. Sve na *ingeniereu* je odisalo pohabanošću, krpežom, estetikom vremena koje prolazi. Ali koža one vrećice, nova, meka, kao da je još treperila na životinji kojoj je pripadala. Karmone uvuče u nju jednu zakrpljenu rukavicu, otvori je i teška srca izvadi jednu lulu.

– Ovu lulu sam nabavio za debele pare. Izrezbarena je od stabla na kojem je junak dva sveta, veliki Garibaldi lično, sedeo prilikom svog plemenitog a neplodnog pokušaja da Rim pripoji našem lepom kraljevstvu.

Ja sam video desetine takvih lula koje su se prodavale u Eg-Mortu onim blesavim Francuzima. Nisam znao kako je ova dospela u Karmoneove ruke, kako je dopustio da ga prevare. Pomalo sam se stideo zbog njega i uopšte zbog Italije. Bio je čovek bezazlen, plemenit. Ovaj postupak ga je koštao, a znam da ga je učinio iskreno, da pomogne meni, ne zato što je žurio da se vrati ili što je strepeo da će mu klinac od dvanaest godina i neuobičajenog rasta biti opterećenje. Alberto prihvati, pa sklopiše posao uz čašicu rakije čija je žestina peckala po vazduhu u unutrašnjosti kućerine. Onda Karmone ustade, ispi poslednji gutljaj za put i uskoro se njegova klimava pojava udalji pod snegom.

Okrete se poslednji put, podignute ruke pod žutom fosforoscentnom svetlošću sveta na umoru, i osmehnu mi se. Abruco je bio daleko, on nije više bio mlad, vremena su bila surova. Nisam kasnije otišao na jezero Skano, plašeći se da ću videti kako tamo nema i da nikada nije ni bilo kule napravljene na kugličnim ležajevima.

Mnogo dugujem takozvanim izgubljenim ženama, a moj stric Alberto je bio sin jedne od njih. Hrabra devojka koja je s muškarcima, u pristaništu u Đenovi, legala bez ljutnje i stida. Bila je jedina osoba o kojoj je stric govorio sa poštovanjem, sa žarom koji se graničio s obožavanjem. Ali ulična svetica je bila daleko. A pošto Alberto nije umeo ni da čita ni da piše, njegova majka je, kako su dani prolazili, sve više postajala mitološka osoba. A ja sam pisao prilično dobro, čime je stric, kada je to primetio, bio oduševljen.

Moj stric Alberto i nije bio moj stric. Nismo imali ni kapi zajedničke krvi. Nisam nikad uspeo da potpuno razjasnim tu stvar, ali njegov deda je navodno imao neki dug prema mome, neki neplaćeni zajam čiji se moralni teret prenosio s kolena na koleno. Alberto je bio pošten, na svoj izopačeni način. Kada ga je moja majka zamolila, pristao je da me primi. Imao je malu radionicu u predgrađu Torina. Kako je bio neoženjen i slabo zainteresovan za luksuz, poneki posao tu i tamo bio je dovoljan da zadovolji njegove potrebe, ili je bar bio dovoljan do trenutka kada sam ja stigao. Zato što je rat, napredni poduhvat koji su u ono vreme hvalili mnogi zanesenjaci, a koji, uostalom,

nikako nisu voleli izraz „zanesenjak“ nego su više voleli da kažu „pesnik“ ili „filozof“, rat je, dakle, doneo popularnost vrstama materijala jeftinijih od kamena, lakših, pogodnijih za proizvodnju i obradu. Čelik je bio Albertov najveći neprijatelj, pa ga je grdio čak i u snu. Mrzeo ga je više nego Austrougare ili Nemce. Za jednog *Cruccho*, kako su tamo nazivali Švabe, mogle su se još naći olakšavajuće okolnosti. Njihova kuhinja, njihovi šlemovi sa smešnim šiljcima, imali su zbog čega da se ljute. Iako im nije padalo na pamet da grade od čelika, ali najslađe će se smejati onaj ko se bude poslednji smejaio, kada sve bude srušeno. Alberto nije shvatao da se sve već srušilo. Po njegovom računu, čelik nije bio nepotreban, od njega su se pravili dobri topovi.

Alberto je izgledao staro, ali nije to bio. U trideset pet godina živeo je sam u sobi pored svoje radionice. Bilo je čudno što je neoženjen, tim pre što, pošto bi prošao ispod tuša, sprao mermernu prašinu i obukao jedino odelo, nije izgledao loše. Uvek je posećivao istu javnu kuću u Torinu gde se prema devojkama ponašao sa legendarnim poštovanjem. Izraz „postupati kao Alberto“ bio je omiljen početkom dvadesetih godina u južnim kvartovima grada, između Lingota i San Salvarija, da bi se izgubio kada se Alberto preselio, odnevši svoje blokove mermera i svog roba, to jest mene. Ortaka, što mi je i sad smešno.

Često su me pitali kakvu je ulogu on dalje imao. Ako se pod „dalje“ podrazumeva moja karijera, nikakvu. Ako se pak podrazumeva moje poslednje delo, u njega je bez sumnje uključeno nekoliko njegovih komadića. Ne, ne komadića, nego *odlomaka* – ne bih želeo da ga optuže kako je jednog dana zablistao. Cio Alberto je bio budala. Ne neko čudovište, samo jadnik, što mu dođe isto. Pomišljam na njega bez mržnje, ali i bez tuge.

Skoro godinu dana živeo sam u senci tog čoveka. Kuvao sam, čistio. Prenosio sam, isporučivao. Stotinu puta zamalo me nije tramvaj smrvio, kakav konj oborio, premlatio neki tip koji se narugao mom rastu, a ja mu odgovorio da moj rast bar nije problem *al piano di sotto*, na donjem spratu, uglavnom pred

njegovom devojkom. *Ingeniere* Karmone bi bio oduševljen da naiđe na takvo naelektrisano raspoloženje u našem kraju. Svaki uzajamni dodir je predstavljao mogući sudar gromova, pomeranje elektrona za koje se nikada ne zna šta mogu izazvati. Bili smo u ratu protiv Nemaca, Austrougara, naših vlada, naših suseda, što je značilo da smo bili u ratu sa samima sobom. Jedan je hteo rat, drugi mir, ton se podizao, a onaj što je želeo mir, najzad je prvi udarao.

Cio Alberto mi je zabranio da diram njegov alat. Izenadio me je jedanput dok sam popravljao malu škropionicu koju mu je naručila susedna parohija iz mesta Beata Verđine dele Gracije. Alberto se kao zemlja napijao jedan ili dva puta nedeljno, a poslednje napijanje je ostavilo tragove. Škropionica je bila gruba, uvredljiva, bolje bi je napravio dečko od dvanaest godina, pa je to i uradio dok je onaj vario svoje vino. Alberto se probudi i zateče me na delu, sa dletom u ruci. On zapanjeno osmotri moj rad, pa me obasu udarcima vređajući me na svom jeziku koji nisam ni razumeo, nekim đenovljanskim narečjem. A onda zaspao. Kad otvori oči i ugleda me nepomičnog i sveg u modricama, napravi se kao da ne zna šta se dogodilo. Uputi se odmah svojoj škropionici, opazi da nije nezadovoljan svojim radom, i velikodušno mi predloži da je on lično isporuči.

Alberto mi je redovno diktirao pisma svojoj majci i dopuštao da u isto vreme napišem po jedno i svojoj – on je velikodušno plaćao poštansku marku. Antonela nije uvek odgovarala, stalno je bila na putu, u traženju posla koji bi joj omogućio da izdrži još nedelju dana, pa još jednu. Meni su nedostajale njene ljubičaste oči. Moj otac, čovek koji je vodio moje prve nespretnete poteze, čovek koji me je naučio koja je razlika između zupčastog dleta, krive turpije i sečiva, brisao se iz sećanja.

Posla je bivalo sve manje u toku 1917. godine, Albertovo raspoloženje mračnije, opijanja sve žešća. Kolone vojnika su marširale uglavnom u suton, novine su govorile samo o njemu, o ratu, o ratu, ali mi smo zbog njega imali tek neodređenu

nelagodnost, neki utisak odvojenosti od svoje okoline, utisak da nikada nismo na dobrom mestu. Tamo je neka grozna životinja ometala vidik. Ali mi smo vodili gotovo normalan život, neki život zabušanata koji je davao blagi ukus krivice svemu što smo jeli. Bar do 22. avgusta kada je počelo da nedostaje hleba i kada više nije bilo ničega za jelo. Tada Torino eksplodira. Na zidovima grada se pojavi Lenjinovo ime, podigoše se barikade, jedan revolucionar me čak zaustavi na ulici ujutru tog 24, da mi kaže da vodim računa, da su njihove barikade *elektrifikovane*, što mi potvrdi više nego sve ostalo da se svet promenio. Čovek me oslovi sa „druže“ i potapka me po leđima. Video sam žene kako vređaju zbunjene vojnike na barikadama, kako se pentraju na borna kola, osvajački i razbesnelo izlažu svoje grudi na koje neće smeti da pucaju. Bar ne odmah.

Pobuna potraja tri dana. Niko nije uspevao da se sporazume, izuzev o činjenici da je bilo dosta rata. Vlada okonča stvar pomirivši sve mitraljeskom pucnjavom, pedesetoro mrtvih ohladi žestinu. Ja sam se sakrio u radionicu. Jedne večeri, kada se mir tek beše vratio, a i malo hleba, Cio Alberto se vrati boljeg raspoloženja nego obično. On mi tobože zalepi pljusku, naceri se videći da sam zaronio pod sto, onda mi naredi da uzmem pero, pa mi izdiktira pismo za svoju majku. Zaudarao je na loše vino koje se prodavalo na uglu ulice.

Mamma,

Primio sam novčanu uputnicu koju si mi poslala. Zahvaljujući njoj, moći ću da kupim malu radionicu o kojoj sam ti pričao o Božiću. To je u Liguriji, pa ću biti bliže tebi. U Torinu više nema posla. Ali tamo je zamak kom su uvek potrebne popravke, a i velika crkva do koje je vlastima dosta stalo, tako da ima posla. Ovo ovde sam prodao, ne baš za velike pare, ali dobro sad, upravo sam potpisao sa onim pacovom Lorencom i uskoro odlazim s ovim malim usrankom, Mimom. Pisaću ti iz Pjetre d'Albe, voli te tvoji sin.

– I sad stavi jedan lep potpis, *govnarče* – zaključí Cio Alberto. – Takav da se vidi da sam uspeo.

Kada pomislim na to vreme, čudno mi je: nisam bio nesrećan. Jesam bio sam, nisam imao ništa i nikoga, na severu Evrope su prevrtali planine, sejali ljudsko meso nadeveno metalom, uz nekoliko granata koje će eksplodirati godinama kasnije u lica nevinih šetača, izmišljali su pustošenja od kojih bi prebledeo i sam Merkali koji je dao samo dvanaest stepeni svojoj jadnoj skali. Ali nisam bio nesrećan, zaključivao sam to svake večeri, dok sam se molio u ličnom panteonu idola koji su se menjali tokom celog mog života i kasnije čak imali i operske pevače i fudbalere. Možda zato što sam bio mlad, dani su mi bili lepi. Tek danas shvatam šta lepota dana duguje predskazanju noći.

Opat izlazi iz ureda i kreće da silazi takozvanim Stepenicama mrtvih. Za nekoliko trenutaka, naći će se kraj postelje čoveka na samrti u sporednoj zgradi. Braća su mu kazala da se bliži čas. On će mu na usne položiti hostiju.

Padre Vinčenco ide kroz crkvu ne obraćajući pažnju na njene freske, prolazi Vratima zodijaka, izlazi na terase navrh brda Pirkirijano, odakle opat posmatra Pijemont. Pred njim, ruševine neke kule. Legenda kaže kako je neka mlada seljanka, lepa Alda, poletela sa nje ne bi li pobegla od neprijateljskih vojnika, a uz pomoć Svetog Mihaila. *Vanitas vanitatis*, sve je taština, htela je da ponovi podvig pred seljanima, da bi ih zadivila, pa se dole smrvila. To će se u četrnaestom veku dogoditi i delu kule koja nosi njeno ime, srušene mnogobrojnim zemljotresima koji redovno potresaju taj kraj.

Malo dalje, nekoliko stepenica se zariva u tle, pregrađenih lancem i tablom sa natpisom „Zabranjen prolaz“. Opat ga opkorači lakoćom pohvalnom za njegove godine. To nije put za sporednu zgradu gde ga samrtnik očekuje. Pre nego što dođe k njemu, sveštenik želi da vidi *nju*. Nju zbog koje ga ponekad obuzima mučan san, jer se pribojava nečijeg upada, ili nečega

goreg. Nikada se ne zna šta može da se desi, kao onoga puta, pre petnaest godina, kada je fra Bartolomeo zatekao nekoga baš ispred poslednje rešetke koja je štiti. Taj čovek, neki Amerikanac, pokušao je da se provuče kao zalutali posetilac. Opat je smesta namirisao laž, znao je napamet njen zadah, to je laž onih što se ispovedaju. Nijedan turista ne bi mogao tek slučajno da siđe tako duboko u podzemne prostorije Sakre Svetog Mihaila. Ne, onaj čovek je bio tamo zato što je čuo da se o njoj priča.

Opat je bio u pravu. Pet godina kasnije isti čovek je došao sa ispravnim i zvaničnim ovlašćenjem sa potpisom neke važne osobe u Vatikanu. Tada su mu otvorili vrata, i spisak onih koji su je posmatrali postao je malo duži. Leonard B. Vilijams bilo je ime profesora Univerziteta Stanford u Kaliforniji. Vilijams je posvetio život zatočenici Sakre, pokušavajući da pronikne njenu misteriju. Objavio je monografiju o njoj, nekoliko članaka – a onda tišina. Njegovi radovi, iako blistavi, spavali su zaboravljeni na policama. Vatikan je dobro odigrao svoju ulogu otvorivši ta vrata, kao da nije imao šta da krije. Tokom nekoliko godina, mir se vratio. Ali od pre nekoliko meseci kaluđeri su prijavljivali turiste koji to nisu stvarno, nego njuškala. Mogli su se poznati među hiljadama ljudi. Pritisak je opet rastao.

Opat silazi već nekoliko minuta, savršeno se snalazi u zavojitim hodnicima. Našao bi on put i u mraku, toliko puta ga je prešao. Prati ga zveket praporaca – zvuk svežnja ključeva u njegovoj ruci. Đavolji ključevi. Po jedan za svaka vrata u opatiji, ponekad dva, kao da iza najmanjih vrata treperi neka tajna. Da čovek pomisli da tajna koja ih okuplja ovde, euharistija, nije dovoljna.

On stiže na cilj. Mirišu zemlja, vlaga, miris milijardi atoma granita pritisnutih sopstvenom težinom, pa čak i onim zelenilom sa okolnih padina. Konačno, rešetka. Ona nekadašnja zamenjena je, sada je opremljena bravom sa pet tačaka. Daljinski upravljač ne proradi odmah, otac Vinčenco navaljuje na gumenu dugmad,

*svaki put je isto, pričaš o nekom napretku, sada je 1986, a ne uspe-
vamo da napravimo daljinski upravljač koji funkcioniše? Onda
se pribere, Gospode, oprosti mi za nestrpljenje.*

Crveni znak se najzad gasi, alarm je isključen. Poslednji hodnik nadgledaju dve kamere najnovijeg tipa, ne veće od kutije za cipele. Nemoguće je ući a da se neko ne uzbuni. Ako čak neki uljez u tome i uspe, šta mu вреди? Neće je odneti. Potrebno je deset ljudi da je spuste.

Otac Vincenco zadrhti. Ne treba se plašiti krađe. On ne zaboravlja onog manijaka Lasla Tota. Ponovo sebi zamera, „manijak“ nije milosrdno, recimo „neuravnoteženi“. Zamalo nije došlo do drame. Ali on neće u ovom trenutku da misli na Lasla, na ono zlokobno lice i jurodivi Mađarev pogled. Drama je izbegnuta.

Zatvaramo je da bismo je zaštitili. Ironija ne izmiče opatu. *Ona je tu, ne brinite, veoma je dobro, toliko dobro da niko nema prava da je vidi.* Niko, samo on, *padre*, kaluđeri koji podnesu molbu, retki kardinali koji su je zatvorili tu pre četrdeset godina i još su živi, verovatno i nekoliko birokrata. Ukupno, tridesetak osoba na svetu. I razume se, njen tvorac, koji ima sopstveni ključ. On je dolazio kad god je hteo da se stara o njoj, i da je redovno pere. Jer, da, treba je prati.

Opat otključava dve poslednje brave, uvek počinje od gornje, sa treptajem koji možda otkriva neki vid nerveze. Voleo bi da se toga oslobodi i obećava sebi – što je učinio i prilikom poslednje posete – da će sledeći put početi sa donjom. Vrata se otvaraju tiho – bravar koji im je hvalio kvalitet šarki nije lagao.

Ne pali svetlost. Prvobitne neonske svetiljke su zamenjene u isto vreme kada i rešetka, blažim osvetljenjem, što je bolje, one neonske su je činile grubom. Ali on više voli da je vidi u tami. Opat se primiče, dodiruje je vrhom prsta, po navici. Ona je malo veća od njega. U središtu jedne kružne prostorije, jednostavno svetište sa romanskim svodovima, ona je pomalo pognuta na svom postolju, pogrružena u kamenom snu. Jedina

svetlost dolazi sa hodnika, ocrtava dva lica, jednu savijenu šaku. Opat poznaje svaki detalj na statui koja spava u senci, jer bi je posmatrao dokle ga oči služe.

Zatvaraju je da bi je štitili.

Opat sumnja da su oni što su je tu smestili pokušavali da zaštite sebe.

Grad Savona je darovao Italiji dvojicu papa, Siksta IV i Julija II. Pjetra d'Alba, jedva trideset kilometara severno, zamalo da dà i trećeg. Verujem da sam i ja pomalo odgovoran za taj neuspeh.

Svakako bih se smejaio da mi je neko rekao, onoga jutra 10. decembra 1917, da bi istoriju papstva mogao da omete klinac od trinaest godina koji se vukao za Ciom Albertom. Putovali smo tri dana, gotovo bez zaustavljanja. Cela zemlja je osluškivala novosti sa fronta, posle batina koje smo pretrpeli od Austrougara kod Kaporeta. Pričalo se o učvršćenim položajima nedaleko od Venecije. Govorilo se i suprotno, kako će se neprijatelj iskrcati i poklati nas na spavanju, ili još gore, naterati nas da jedemo zelje.

Pjetra d'Alba se pojavi, ocrtavajući se na jutarnjoj svetlosti na svom stenovitom brdu. Njen položaj, shvatio sam to sat kasnije, bio je varka. Pjetra nije stajala na planinskom šiljku, nego je postavljena na obod jedne visoravni. *Istinski* na obod, a to znači da je, između zida seoske tvrđave i ivice litice postojao prolaz širok jedva toliko da prođu uporedo dva čoveka. Zatim pedeset metara praznine, tačnije čistog vazduha punog mirisa smole četinara i majčine dušice.

Trebalo je proći kroz čitavo selo da se otkrije ono što mu daje ugled: ogromna visoravan koja se talasa prema Pijemontu, delić Toskane koji su premestile čudi geologije. Na zapadu je, kao i na istoku, bdela Ligurija i podsećala je da ne treba da se oseća ugodno. To je planina, padine pokrivene zelenom šumom tamnom skoro koliko i životinje koje po njoj tumaraju. Pjetra d'Alba je bila lepa sa svojim blagoruzičastim kamenom – hiljade zora se u njega upilo.

Čak i iscrpen, čak i loše raspoložen posetilac odmah primećuje dve značajne građevine. Prva, čuvena barokna crkva koja svoju fasadu od crvenog i zelenog mermera, neočekivane tako daleko u poljima, duguje svom svetom pokrovitelju. San Pjetro dele Lakrime sagrađena je na samom mestu gde se zaustavio Sveti Petar kada je pošao da krsti onu zemlju prostaka koja će postati Francuska. One noći, kako kaže legenda, sanjao je svoje trostruko odricanje od Hrista, i plakao je. Njegove suze su se ulile u stenu, napravile podzemni izvor koji je otada snabdevao jedno malo udaljeno jezero. Crkva je izgrađena oko 1750. godine iznad samog izvora koji izbija u kripti. Pripisivana su mu čudotvorna svojstva, pa su pristizali darovi. Ipak, nije bilo nikakvih čuda, osim možda promene oblika same zaravni, zahvaljujući vodi, delimično iz Toskane.

Vozač nas doveze pred samu crkvu, na Albertov zahtev. Njemu je bilo stalo da dođe iz Savone u automobilu, kao osvajač, ne kao prostaci, u dvokolici. Bila je to preuranjena reklama, ali je propala. Selo je izgleda prethodnog dana imalo „praznik svih đavola“, sudeći po plakatu što se još vukao po fontani gde je služio lavu kao šal i po konfetama koje je razigrani vetar podizao pri svakom naletu. Alberto zatraži od vozača da svirne, što probudi samo nekoliko grlica. Besan, on odluči da ostatak puta pređe peške. Radionica koju je kupio nalazila se van sela.

Upravo izlazeći iz Pjetre ugledasmo drugu građevinu. Ili ona vide nas, jer ja stekoh utisak kako nas pažljivo posmatra uprkos udaljenosti, ocenjujući posetioce nedostojnima, osim